

A töredék keletkezése a tízes évek első felére, közepére tehető, nemcsak azoknak a gondolati összefüggéseknek az alapján, melyeket tanulmányomban elemeztem, hanem több más külső tényező figyelembevételével is. Babits tanulmányát minden bizonnyal a Bergson nézeteit ismertető cikkét követően (*Nyugat*, 1910. július 16.) írja, ugyanis „Bergson taná”-ra mint szélesebb körben ismertre hivatkozik. Sőt még ennél is később, feltehetőleg már a JÁTÉKFILOZÓFIA (*Nyugat*, 1912. június 16.) közlése után vagyunk, hiszen a „*régebbi tanulmány*” megnevezéssel minden bizonnyal erre az írásra utal vissza. Az írógép használata is segít a tájékozódásban: a hagyaték vizsgálata alapján tudjuk, Babits 1913–14-től rendszeresen alkalmaz írógépet tisztázat készítésére. Végül tanulmányában hivatkozik Eugenio Rignano (1870–1930) „*legújabb*” kutatásaira az értelem eredetének kérdésében. Babits itt feltehetőleg az olasz pozitivistá filozófus 1907-ben publikált korai könyvéről beszél (SULLA TRANSMISSIBILITÀ DEI CARATTERI OCQUISITI: IPOTESI DI UNA CENTRO-EPIGENESI), melynek hipotézisét Rignano 1920-ban kiadott kötetében folytatja és fejti ki részletesen (PSICOLOGIA DEL RAGIONAMENTO). Bár ez utóbbi a legismertebb, fő műve, mégsem tartom valószínűnek, hogy Babits ennek publikálása után írná szövegét, hanem vagy az 1907-es kötetre vagy egy folyóiratban olvasható tanulmányra hivatkozhat töredékében. Tudjuk, Babitsot kezdetben komolyan foglalkoztatja a gondolat, hogy filozófus legyen. Érdeklődése mindvégig megmarad, de a húszas évek elejére, az egyetemi katedrától való megfosztatása után már bizonyosan letesz e tudományág professzionális műveléséről, s ha ír is ilyen témáról, azt mindig esszéisztikus formában teszi. Ezzel szemben 1911 őszétől kezdve, Budapestre kerülése után, több éven át rendszeresen tart filozófiai vagy esztétikai előadásokat a Társadalomtudományi és a Természettudományi Társaságban, valamint a Galilei-körben (pl. AZ ESZTÉTIKA HELYE A FILOZÓFIÁBAN, 1912. február; IRODALOM ÉS TÁRSADALOM, 1912. március; A MODERN METAFIZIKÁRÓL, 1913. február; BEVEZETÉS A MODERN METAFIZIKÁBA, 1913. november). – Talán nem túlzás megkockáztatnunk, hogy Babits Mihálynak a „*különböződés*” problémáját felvető tanulmánytöredéke esetleg azért is érdekelheti a mai olvasót, mert témája közvetve kapcsolódik Jacques Derrida jóval későbbi (1968-ból származó) „*différance*”-elméletének egyik mozzanatához.

A szöveget a mai helyesírásnak megfelelően közöljük (például a Babits által leírt „*különböződés*” alakot „*különböződés*”-re változtattuk), az írógép használatából következő rövid ékezeteket pedig hosszúra.

Dévény István

SZOLOVJOV ÉS A VILÁG VÉGE

Közeledés

Vlagyimir Szergejevics Szolovjov orosz filozófus 1900. február 26-án (a gregorián naptár szerint március 10-én) a pétervári дума előadótermében olvasta fel RÖVID ELBESZÉLÉS AZ ANTIKRISZTUSRÓL című írását. Apokaliptikus látomása a HÁROM BESZÉLGETÉS A HÁBORÚRÓL, A HALADÁSRÓL ÉS A VILÁGTÖRTÉNELEM VÉGÉRŐL című dialógust egészítette ki. Másnap egy folyóiratban s rövid idő múlva – a három beszélgetéssel együtt – könyvként jelent meg.¹

Szolovjov a felolvasás után öt hónapot kapott az élettől. Röviddel halála előtt történeész apjának szavait idézve kijelentette: „Az emberiség beteg aggastyánhoz hasonlít, közel van a történelem vége... A drámát végigjátszottuk, már csak az epilógus van hátra, amelynek persze lehet még néhány felvonása.”

A legutolsó felvonásban megjelenő Antikrisztus nem Szolovjov képzelődésének terméke. A Biblia ezzel kapcsolatos kulcsmondata: „*Amint hallottátok, eljön az Antikrisztus. Már eddig is sok Antikrisztus támadt. Ebből tudjuk, hogy itt az utolsó óra*” (1 JÁN 2,18). Itt két előrejelzésről van szó: sok Antikrisztus fog megjelenni, de lesz egy igazi Antikrisztus. Ezen az alapon érthető, hogy két évezred során már jó néhány emberre ütötték ezt a bélyeget. Néhányszor a közhangulat is közreműködött. Természeti katasztrófák, háborúk idején az kapta meg ezt a megbélyegző jelzőt, akit az átélt borzalmakért tettek felelőssé.

Így a XIX. század első éveinek korhangulatát idézte fel Tolsztoj, amikor a HÁBORÚ ÉS BÉKE első soraiban Napóleont „Antikrisztusként” emlegeti. Ez a szokás különös módon még ma is él. A közelmúltban jelent meg egy egyetemes német történelem, s Hitlerre vonatkoztatva azt állítja az író, hogy az „abszolút gonosz” megértéséhez a történelemkönyvek nem magyaráznak semmit, itt már csak a Biblia nyújthat segítséget. (J. Rován: DIE GESCHICHTE DER DEUTSCHEN. VON IHREN URSPRÜNGEN BIS HEUTE. München, 1993.)

Ha nem a néphangulat, hanem egyházi vezetők osztották ki az antikrisztus jelzőt, akkor ennek általában súlyos következményei voltak, olyannyira, hogy nem egy esetben néptömegek is megéreztek. Erre a sorsalakító szerepre csak egyetlen példa. Apokaliptikus képek kíséretében ütközött meg a XIII. században két uralkodó, IX. Gergely pápa és II. Frigyes császár. A pápa a császárról: „*Vadállat bukkan fel a tengerből, teleírva istenkáromló nevekkal. Ez a vadállat hasonlít a párduchoz, lába olyan, mint a medvéé, szája pedig mint az oroszlané. Káromlásra nyitotta száját Isten ellen.*” A Padovában tartózkodó császár válasza: „*Mi pedig megállapítjuk, hogy ő az a szörnyeteg, akiről olvassuk: »Egy tűzvörös ló vágatott elő. Lovasa hatalmat kapott, hogy megbontsa a békét a földön, hogy öldököljék egymást az emberek.« Ő az Antikrisztus...*” (E. Kantorowicz: KAISER FRIEDRICH DER ZWEITE. Stuttgart, 1980. 460–461.)

A harc más eszközökkel is folyt, de az nyilvánvaló volt, hogy a Szentírás szavaival a pápa hatékonyabban harcolt, mint egy „laikus”. Az 1239-ben másodszor kiközösített és Antikrisztusnak nevezett II. Frigyes ugyan haláláig (1250) megőrizte hatalmát, de rövid idő elteltével a megbélyegzett Hohenstaufen-dinasztia lelépett a történelem színpadáról, egyúttal semmivé vált az a kísérletük is, hogy a Karoling-időkhöz hasonló európai politikai egységet hozzanak létre.

Szolovjovtól távol állt, hogy megbélyegezze kora történelmének valamelyik gonosz alakját. Nála egy másik hagyományvonal érvényesült: a végső idők Antikrisztusát látja, aki nemsokára – szerinte a XXI. században – fog megjelenni. Régi hagyomány a „*pon-tos idővel*” való kísérletezés is. A IV. században egy észak-afrikai teológus, Tyconius, a Biblia szimbolikusan értelmezett adatai alapján számította ki az Antikrisztus idejét: 383-ban fog feltűnni, s elkezdí romboló munkáját: „*A mi korunkat már semmi sem választja el a végső időktől, amikor megjelenik az Antikrisztus.*” (H. Dieter: DAS BILD DES ANTICHRIST IM MITTELALTER. Münster, 1973. 105.)

Szolovjov jó évtizedet töltött a közeli világvég tudatában – először csak sejtésszerűen. Francia ismerősének, Eugène Tavernier-nek 1888-ban írt levelében ezeket a sorokat vetette papírra: „*A vidéken töltött tíz nap jótékonyan hatott egészségemre. Szomorúságom ugyan nem tűnt el, de gond nem nyomaszt. A dolgokat többé-kevésbé sub specie aeternitatis [az örökkévalóság szempontjából] vagy legalább sub specie antichristi venturi [az eljövendő Antikrisztus szempontjából] szemlélem.*”

A sejtésből életének utolsó két évében radikális értelmezés lett. Egy orosz barátjának

tíz évvel később, 1897-ben már világvégsejtelméről beszél: „*Valaki útra készen áll, nem-sokára megérkezik. Gondolhatod, hogy ez a »valaki« az Antikrisztus. A világ végének fuvalma érinti arcomat, de ezt még érezni is alig lehet. Mint a vándor érzi a tenger levegőjét akkor, amikor a tenger még nem is látható.*”

A dialógushoz és elbeszéléshez írt előszóban említi, hogy a Jó és a Rossz történelmi feszültségét elemezte, s „különös változást” élt át. A „jó” győzelmébe vetett optimizmusa eltűnt, s kérdést tett fel önmagának: „*Mi a rossz? Csupán valami hiány, tökéletlenség, mely a jó növekedésével magától eltűnik, vagy olyan valóságos erő, mely kísértésével egész világunkat hatalmában tartja, s csak akkor harcolhatunk ellene sikeresen, ha van támpontunk egy másik létrendben?*” Elbeszélésének egyértelmű válasza: a „Gonosz” hatalma alá akarja gyúrni a világot, s végső harcra hívja az isteni erőket.

Profétai szerepvállalása azért meglepő, mert Szolovjov kritikus gondolkodó volt, kora Oroszországának egyik legműveltebb elméje és egyik legtermékenyebb írója. Minden jelentős nyelvet megtanult, eredetiben olvasta a klasszikusokat és a moderneket. Az is rendkívüli, hogy valaki huszonegy évesen egyetemi docens legyen Moszkvában, huszonnégy éves korában pedig Pétervárott egyetemi tanár – ahol az „idősebb nemzedék” is szívesen hallgatta. Dosztojevskij rendszeresen járt előadásaira, néhány alkalommal Tolsztoj is hallgatói között ült.

Megszállottnak még utolsó éveiben sem lehet nevezni, hiszen filozófiai munkáját zavartalanul folytatta. 1898-ban Platónt fordít, metafizikáján és esztétikáján dolgozik, egyetemes filozófiatörténet vázlatát fogalmazza meg, egy akkor megjelenő orosz enciklopédia címszavaihoz bölcséleti, vallástörténeti és teológiai tanulmányokat ír. Ebben a háttérben éleződik ki a kérdés: mi készíthetett egy széles látókörű, nagy műveltségű embert, hogy beálljon a végső idők profétái közé?

Egy lépéssel talán közeledhetünk hozzá, ha intellektuális életét korai önjellemzésének keretébe állítjuk. LA SOPHIA című munkájának befejezése után, 1876-ban Párizsból édesanyjának a következőket írta: „*Ez egy misztikus, teozofikus, filozofikus, teurgikus és politikus írás.*” Emez ismeretforrások némelyikére az irracionális erők túlsúlya miatt eleve gyanakvással szokás tekinteni. Ha e két világ egy gondolkodóban egyszerre jelentkezik, ha a határok elmosódnak, akkor eleve fel kell készülnünk arra, hogy megértésében komoly nehézségekbe ütközünk.

Nem Szolovjov az első „komplex” gondolkodó, akinél egybeolvadnak a különböző ismeretsíkok. Az európai szellemtörténetből mégsem lehet műveiket egyszerűen „leírni”. Meg kell kísérelnünk, hogy valamennyire felfogjuk: milyen úton jutottak el gondolataikhoz, s ami fontosabb, van-e mondanivalójuk későbbi nemzedékek számára. Szolovjov elbeszélése a világ végéről is megérdemel ennyi figyelmet, nem utolsósorban azért, mert benne a „mi időnkről”, az előttünk álló századról van szó.

A történet

Az elbeszélés így kezdődik: „*A Krisztus születése utáni XX. század az utolsó nagy háborúk, testvérharcok és fordulatok korszaka volt. A legnagyobb küllháború oka egészen a pánmongolizmusig, a XIX. század végi Japánban kialakult szellemi mozgalomig nyúlik vissza.*” A japánok elsajátítják Európa technikai tudását. Elhatározzák, hogy a kelet-ázsiai népeket, elsősorban Kínát meghódítják, utána egyesült erővel döntő harcra indulnak Európa ellen. „*Megragadva az alkalmat, hogy Európát a XX. század elején a muzulmán világgal vívott utolsó döntő ütközet foglalta le, hozzáláttak e nagyszabású terv megvalósításához.*”

A terv sikerül, az egymással feszült viszonyban levő európai népeket lehengerlik.

Ötven évig tart uralmuk, amíg a leigázott népek egymásra találnak, s közös erővel megszabadulnak a hódítóktól. Ekkor lép fel egy „gőgös, büszke, szent életű férfiú”, aki meg akarja váltani az emberiséget. A sátán kihasználja az alkalmat, felajánlja szövetségét. Az ő segítségével ír egy „zseniális könyvet” a világbékéről és az egyetemes jólétről. Felfigyelnek rá, s amikor a japán hódítóktól megszabadult Európában újból feszült lesz a helyzet, megválasztják az Európai Egyesült Államok elnökévé. Válogatott hadsereget szervez (többek között magyar katonákból), s minden nép meghódol előtte.

A világbéke érdekében a három nagy keresztény egyház (katolikus, protestáns, ortodox) püspökeit és híveit is hódolatra kényszeríti. Egy kicsiny, lemorzsolódott nyáj II. Péter pápa, Pauli professor és János sztarec vezetésével kivonul a pusztaságba. A „maradék zsidóság” is szembeszegül vele. Ütközetre nem kerül sor, mert isteni rendelésre természeti katasztrófa semmisíti meg az Antikrisztust követőivel együtt. A hitben hűséges elhanyagoltak feltámadnak, s Krisztus elkezdí ezeréves uralmát.

Hogy az elbeszélés egy-egy részlete valóban a képzelet műve, azt Szolovjov tudta, ugyanakkor nem csupán biblikus alapállását, hanem jövősejtelmét is igaznak tartotta. Első olvasóinak tiltakozására így reagált: „Ezt az elbeszélést a társadalom és a sajtó félreértette vagy félremagyarázta. Ennek igazi oka az, hogy a Szentírás és az egyházi hagyomány Antikrisztusra való utalásait hiányosan ismerik.” Ezután részleteket idéz a Bibliából, hogy lényeges mondanivalóját igazolja, majd hozzáfűzi: „Az események közötti kapcsolat és a szemléletes elbeszélés érdekében olyan részleteket építettem be, amelyek részben történelmi megfontolásból, részben a képzelet szabad játékából erednek.”

Történelmi megfontolásnak és nem képzelődésnek tartotta a „mongol inváziót”. Párizsi tartózkodása idején egy kínai tábornok előadását hallgatta meg, s az ott hallott szavakból idéz KÍNA ÉS EURÓPA (1890) című írásában: „A technika világában készségesen átvesszünk tőletek mindent... Ugyanakkor nem kétséges, hogy erősebbek vagyunk... Ti találjátok ki azokat az eszközöket, amelyekkel le fogunk benneteket igázni.” Szolovjov ebből nem csupán komoly fenyegetést, hanem olyan konkrét viláгурalmi törekvést olvasott ki, amely – szerinte – a világvég előjátéka lesz. „Amit leírtam, valószínű megfontolások eredménye, amely azonban nagyon közel áll a bizonyossághoz.”

Profétai szó?

Szolovjov politikai valószínűség-számítása, a „nagy mongol támadásra” épített apokaliptikus időmeghatározás nem vált valóra: Kelet-Azsia népei nem hengerelték le Európát. Sejtelméi azonban más szempontból beteljesültek. Eddig nem tapasztalt véres háborúkat, forradalmakat éltünk át, az emberi gonoszság minden eddigit fölülmúló megnyilatkozásait kellett megtapasztalnunk. Kafka már az első világháború után jelezte, hogy a gonoszság uralmában talajtalaná vált az élet. „A háború, az orosz forradalom, az egész világ nyomora árvízként árasztotta ránk a gonoszságot. Minden összetört, ami az emberi lét számára támaszt jelentett.” (G. Janouch: GESPRÄCHE MIT KAFKA. Frankfurt, 1961. 141.)

Milyen támaszunk volt az elmúlt időkben? A XIX. század filozófusai lelkesen beszélték arról, hogy pusztá ésszel sikerült megtalálniuk a történelem kulcsát, ismerik törvényeit, ismerik célját is. Hegel, amikor végignézt a történelem csatamezőin, az összeomlott birodalmakon, az emberiség mérhetetlen szenvedésén, „a világ minden baján”, „a vágóhídhöz hasonló történelmen”, még föltette a kérdést: „Mi az a végcél, aminek elérése érdekében ilyen iszonyú áldozatokat kell hozni?” Felelete: A „világszellem”, az „egyetemes eszme”, az „értelem” valósítja meg kanyargós, dialektikus utakon önmagát. Ütközben

elhullanak az áldozatok, de rajtuk keresztül is a „nagy világprogram” valósul meg. (G. W. F. Hegel: VORLESUNGEN ÜBER DIE PHILOSOPHIE DER WELTGESCHICHTE. Frankfurt, 1982. 35., 73.)

A XX. században már senki sem mer így beszélni a történelem egyetemes céljáról. Inkább túlélésről, megmenekülésről van szó, nem megérkezésről. Lelepleződött az is, hogy az észoptimisták elmélete absztrakt játék volt. Történelmi mítosz, nem filozófia, írta közvetlenül a „nagy háború” után Karl Löwith. (WELTGESCHICHTE UND HEILSGESCHEN. Stuttgart, 1953.) Hegel és követőinek alapvető tévedése abban állt, hogy feltételezték: az a biblikus gondolat, hogy a történelem teremtés és beteljesülés közé van kifizetve, elszigetelhető a hittől, s ésszel igazolható. „Légvár az egész” – mondja Löwith. Az ész a hitből vonta ki a történelem végcéljának gondolatát, de nem vette észre, hogy hit nélkül üresjáratban forog. Valójában nincs arra bizonyíték, hogy „valahonnan valahová” halad az emberiség.

Az optimizmus filozófus-prófétáinak helyét ma pesszimista természettudós-jósok foglalták el. A korhangulatról egyetlen jelentés: „Életünk annyira veszélyeztetett, hogy már nem is vesszük tudomásul a veszélyt. Ha már nincs menekülés, akkor senki sem keresi, hogy merre meneküljön. Az ökológiai világvég-fatalizmusban a közérzet mindkét irányban szélsőséges helyzetbe kerülhet: a kockázat társadalma vagy hisztérikusan, vagy teljesen közömbösen reagál.” (U. Beck: RISIKOGESELLSCHAFT. Frankfurt, 1986. 48.)

Kiegészítésül egy magyar jelzés, amelyet egy nyugati recenzens világirodalmi jelentőségűnek tart: „Annyira aktuális, hogy aktuálisabbat el sem lehet képzelni.” (Die Zeit, 1993. március 12.) „Teljes csődöt [mondunk] a cselekvésben, a gondolkodásban és a képzeletben, amiként abban a száználmas igyekezetünkben is, hogy egyáltalán megértsük, mégis miért... Az emberek földindulásról és végítéletéről beszélnek, mert nem tudják, hogy nem lesz se végítélet, se földindulás... Teljesen fölösleges ugyanis, úgymintönkremegy minden magától... Sikertől meg szabadulni attól a téveszmétől, hogy a fölépülésnek és a lerombolódásnak, a megszületésnek és a pusztulásnak ebben a gyötrelmes körforgásában egy határozott terv volna sejtethető.” (Krasznahorkai László: AZ ELLENÁLLÁS MELANKÓLIÁJA. Budapest, 1989. 128–129.)

Ebben az atmoszférában Szolovjov elbeszélése úgy tűnik, ismét aktuális, de csakis a zsidóság és kereszténység hite felől. Erre az útra viszont már nagyon nehéz rálépni. A gonoszság olyan szavakat mondott ki a XX. században, a rossz olyan erővel van jelen, hogy egy másik „elbeszélés” lázongó gondolata jut eszünkbe. Karamazov Iván fejezi ezt ki Dosztojevskij regényében: „Ha ez az ára az örök harmóniának, akkor visszaadom a belépőjegyemet.”

Szolovjov talán aktuális – de nem veszélytelen. Az Antikrisztusként való megbélyegzés, a „jelen lévő ördögök” keresése iszonyú áldozatokat követelt már a történelem folyamán. Hány „ördögi emberre” (a boszorkányüldözések idején ördögi nőre) – ütötték már ezt a bélyeget? Még erősebb figyelmeztetést jelenthet az a tény, hogy ezt a „szokást” a világ szívesen fordította a maga nyelvére. Kereste és megtalálta (keresi és megtalálja) elpusztítandó ellenségeit. Az „anti” szó mélyen beleivódott a múlt és a jelen történelmébe: szinte naponta tapasztaljuk a nacionalista vagy vallásos fundamentalisták ellenséglistáit, a meglódult gyűlölethullámokat.

Az orosz filozófus elbeszélését vizsgálat tárgyává tenni mégis érdemes, nem csupán a feltett kérdéskörben, hogy „milyen úton jutott el apokaliptikus meggyőződéséhez”. Jelentős indítást adhat az a tény is, hogy a „hűvösre tett” filozófus Oroszországban újra feltámadt. Nincs kizárva, hogy a növekvő gazdasági és politikai zűrzavarban nem csupán Szolovjov lángoló szlavofil írásainak lesz hatásuk, hanem a végső időket jelző „Antikrisztusa” is beszívárog a közhangulatba.

Az életmű sorsa

Szolovjov életművét anyanyelvén két régi kiadás őrzi, előbb kilenc (1901–1907), majd tíz (1911) kötetben. Hosszú időn át hozzáférhetetlenül őrizte. A „mű” az 1917-es forradalom után gyorsan s az akkori jelek szerint végérvényesen elsüllyedt, a könyvtárak szigorú zár alatt tartották írásait. Ugyanakkor a „nyugati” érdeklődés szerény keretek között maradt. Jellemző, hogy egy terjedelmes francia filozófuslexikon 1984-ben másfél oldalt szánt Szolovjovnak, egy kisebb igényű, háromszáz filozófusportrét bemutató német lexikon 1989-ben meg sem említi nevét.

Szolovjov azonban saját hazájában „föltámadt”. Egy nyugati folyóirat az oroszországi helyzetről ezt írja: „*A filozófus olyan energiával robbant be az orosz intellektuális életbe, amelyet életében soha meg nem tapasztalhatott, »pusztába kiáltó szava« egyre erősebben hallható.*” (*Istina*, 37 [1992], 3.) Jellemző, hogy már 1988-ban kétkötetes válogatás jelent meg műveiből, összes műveinek kritikai kiadása pedig folyamatban van. Könyvek és tanulmányok jelennek meg róla, mert „*akit oly hosszú időn át halálra hallgattak, most nem sejtett erővel mutatja meg, hogy él. Oroszország egyik legnagyobb szellemét látják benne. Azt remélik, hogy a jelenkor iszonyú zűrzavarában eligazítást kapnak tőle ahhoz, hogy az ország a szellem világában is újjászülessék.*” (DER CHRISTLICHE OSTEN. Würzburg, 45 [1990], 155–162.)

Az életprogram

Szolovjovot utolsó életszakaszáig egyetlen gondolat, a Mindenség szellemi és kozmikus egysége foglalkoztatta. Ebben látta feladatát: a feszültségek csökkentésén és az értékek integrációján kell munkálkodnia. Hitte, hogy a széthúzást, az országok, népek és vallások között dúló politikai és ideológiai feszültségeket fel lehet oldani. Remélte, hogy a hit kibékülhet az ésszel, a vallás szociális alapelvei a társadalomban megvalósíthatók, a politikában keresztény szociális szellem érvényesülhet, a vallások és keresztény felekezetek egyesülhetnek. Szolovjov a „*Mindenség Egységének*” megszállottja, ennek az egységnek következetes hirdetője volt.

A hit és ész egységének vágya már egyetemista korában felébredt benne. Nagy probléma – írta egy levelében –, hogy a gondolkodók nem hisznek, a hívők pedig nem gondolkodnak. Mi a teendő? „*A kereszténység különböző történeti okok miatt csak nagyon egyoldalú és elégtelen formában jutott kifejezésre... Az a feladatunk, hogy a kereszténység örök tartalmát értelmes formába öltöztessük. Ehhez mindent föl kell használni, amit az emberi szellem az utolsó évszázadokban termelt.*”

A NYUGATI FILOZÓFIA VÁLSÁGÁRÓL írt disszertációjában (1874) így fogalmazta meg szlavofil fogalmazású tételét: a nyugati filozófiában születtek meg „*a gondolat helyes formái*”, de „*a gondolatok igazi tartalmát*” csak a kelet hite őrizte meg. „*Látható, hogy a racionális megismerés területén a nyugati filozófia... azoknak az igazságoknak közelébe került, amelyeket a kelet hite őrzött meg. Az új filozófia tökéletes logikai formájába kell öltöztetni a kelet lelkeségének tartalmi gazdagságát.*”

Abban az előadás-sorozatban, amelynek Dosztojevszkij is hallgatója volt, Szolovjov már teljes integrációs programmal lépett fel: a keleti hittel egyesült nyugati gondolatokat meg kell jeleníteni a társadalomban. „*Az új [teokratikus] birodalom hordozója az orosz nép. Ez a nagyszerű hivatás nagyon komoly követelményeket támaszt. Az oroszon kívül egyetlen nép sincs ilyen mértékben elkötelezve, hogy politikai és szociális életében Krisztus szellemét juttassa érvényre. Minden erejével arra kell törekednie, hogy kitüntető hivatása megvalósuljon.*”

1881 márciusában II. Sándor orosz cár merénylet áldozata lett. Szolovjov levelben fordult utódjához, hogy ne ítélje halálra a gyilkosokat. Indoklása: az új teokrácia most

születhetne meg. „*Itt az alkalom, hogy a cár tanúságot tegyen a megbocsátás keresztény alap-elveiről. Ez a nagyszerű erkölcsi tett hatalmát mérhetetlen magasra helyezné, uralmát pedig rendíthetetlenül tenné*” – ez lenne az új ország első állomása. A cár nem teljesítette a kérését, s felszólította a filozófust, hogy egyelőre szüntesse be egyetemi előadásait.

Szolovjov nem „szünetelt”, hanem lemondott. Egyetemi pályafutását befejezte – írói és előadói tevékenységét nem. Azt a reményét, hogy az evangéliumi elvek áthatják a társadalmat, nem adta fel, csak áttette nyugatra. Ebben a szellemben írta franciául OROSZORSZÁG ÉS AZ EGYETEMES EGYHÁZ (1888) című művét. „*Péter Apostol utódját*”, a pápát kéri, legyen vezetője egy új korszaknak, ahol „*a népeket és társadalmi osztályokat a szolidaritás szelleme élleti, a közösségi életet keresztény elvek irányítják, ahol szabadok lesznek az elnyomottak, és védelmet kapnak a gyengék, ahol a szociális igazságosság és az igazi keresztény béke fog uralkodni*”. Ennek lehetőségéről annyira meg volt győződve, hogy felzárkózásra szólított százmillió orosz keresztényt.

Irreális és kilátástalan remény. Az oroszok tömegeihez el sem jut felhívása, kritikussai a cárt biztatják, hogy száműzze Szolovjovot Szibériába. XIII. Leó pápa pedig – állítólag – ezt a kijelentést tette: „*Bella idea! Ma fuor d'un miracolo è cosa impossibile!*” Csoda nem történt, de Szolovjov tovább harcolt. Közben egyre magányosabb lett. Orosz barátai nem bocsátják meg neki a nyugathoz való közeledését, nyugati barátai pedig neheztelnek rá, hogy nem szakított az ortodoxiával.

A kilencvenes évek végén azonban elhalkul hangja. Egy évvel halála előtt írta: „*Meggyőződésem nem változott, de amilyen mértékben gazdagodott az életről szerzett tapasztalatom, úgy erősödött bennem a kétség: egyáltalán hasznosak és megvalósíthatók-e azok a tervek, amelyeknek életem legtermékenyebb korszakát szenteltem?*” Ebben az időben érinti meg „*a világ-vég szélfuvalma*”, s írja meg elbeszélését az Antikrisztus közeledéséről.

Termékeny éveinek azonban sajátos filozófiai háttere van. Érdemes ennek nyomába szegődni, hogy lássuk, milyen remény tűnt el, amikor – ismét egy sajátos, korszak-lembe ágyazott lépéssel – apokaliptikus világképét megfogalmazta. Ha ez a kettős háttér földeríthető, akkor relatív értékszintre kerül történelmi „látomása”, amelynek vesélyes vetületeit már láthattuk.

Filozófiai háttér

Szolovjov vallomása szellemi őseiről: „*Ha az ember a keresztény dogmákat magasabb, spekulatív szinten akarja megérteni, akkor vagy Platón, vagy Schelling alapján kell filozofálnia.*” Ez a néhány sor erkölcsfilozófiai munkájában olvasható, amely 1897-ben jelent meg. A német filozófushoz fűződő kapcsolatát azonban már 1881-ben, AZ ELVONT ELVEK KRITIKÁJA című művében is jelezte, amikor a kettőjük közötti szoros rokonságról beszélt.

Ennek a rokonságnak részletezésére itt még kísérletet sem tehetünk, hiszen a két mű átmérője túl nagy ahhoz, hogy röviden felrajzolhatnánk a közös érintőket.² Néhány töredékes megjegyzésre kell szorítkoznunk. Schelling is „*a teljesség szerelmese*”: a természet, az emberi szellem, a művészi alkotások világa hordozza az isteni világot. Hordozza, mégpedig valóságosan, hiszen az ember „*önmagában a változhatatlan örök-kévalót tudja szemlélni*”. Ezt látja meg a természetben is, ezt fejezi ki a művészetben. Történelmi útján az egész mindenség a végső beérkezés, az isteni szellem teljes kinyilatkoztatása felé halad. Szolovjov pozitív filozófiájának magva tűnik itt elő, óriási feladatot tűzve maga elé: „*Az ember közvetítő ég és föld között, az a hivatása, hogy a mindenség messiása legyen: kimentse a káoszból a világot, istennel egyesítse úgy, hogy az örök bölcsességet testbe öltözteti.*”

Schelling azonban teológus apja hatására fiatalon az „ébredés mozgalmának”, az evangélikus pietistáknak (Bengel, Oetinger) vonzáskörébe került, s miattuk foglalkozott középkori-újkori misztikusok és teozófusok (Eckhart mester, Tauler, Jacob Böhme, Swedenborg) írásaival is. Ezeknek „istentapasztalata” beépült műveibe. Utolsó nagy műve, A KINYILATKOZTATÁS FILOZÓFIÁJA – sokak véleménye szerint – már misztikus teológia.³

Ezek után nem meglepő, hogy a Schellinghez felzárkózó Szolovjov az említett misztikusok és teozófusok írásai után is érdeklődött. 1876-ban édesanyjához írt levelét az előbbieken idéztük. Egy évvel később már azt állította, hogy csak Böhme, Swedenborg és Paracelsus nyomán remélhető az, hogy az „*isteni Bölcsesség*” művében el tudjunk mélyedni. Egyik utolsó levele szerint pedig (1900. március) Jacob Böhme volt az, aki a kereszténység lényegét felismerte. Ezekről viszont, főként pietista áttételben, mást is lehetett tanulni. Súlyos örökség nehezedett Szolovjovra, amikor első történelmi utópiáját, ti. hogy a világtörténelem a „csúcs” közelébe érkezett, feladta, s azt állította, hogy a közeljövőben megjelenik az Antikrisztus, isteni beavatkozásra azonban befejeződik az emberiség földi életútja.

Apokaliptikus korszellem

Mindkét tétele mögött a beteljesülés gondolata áll – s a háttérben ugyanaz a forrás. A keresztény teozófus Swedenborg meg volt győződve arról, hogy 1770 lesz a pusztulás és újjászületés esztendeje. A német pietista Johann Bengel pedig szentirási számadatok „kiértékelése” után 1834-ről beszélt: az ördög lázadása véget ér, Isten befejezi a történelmet.

Ebbe a hagyományba állt be egy késői Bengel-tanítvány, Heinrich Jung-Stilling (+1817), akiről oroszországi hatása miatt röviden beszélnünk kell. A napóleoni seregek leverése után Európába érkező I. Sándor orosz cár 1814-ben találkozott vele. Jung-Stilling emlékezése: „*Szövetséget kötöttünk, hogy a halálig hűségesek leszünk az Úrhoz. Ő megcsókolt, én viszonoztam.*” Az uralkodót mélyen érintette ez a találkozás, s Párizsban annak lelkes hívével, a misztikusnak tartott Juliane von Krüdener bárónővel a „mester” könyvei nyomán biblikus szövegek jelentéséről beszélgetett. (Merete van Taack: ALEXANDER I. VON RUSSLAND. Tübingen, 1983. 429–430.)

Ki ez a Jung-Stilling? 1740-ben született, „megtérése” után növekvő hívőeregét arra figyelmeztette, hogy az „Úr eljövételének napja” közeleg. 1793-ban, a francia forradalom tombolása idején jelent meg ÉGI HONVÁGY című munkája. Biblikus utalásokra támaszkodva értelmezte a kort, s figyelmeztette híveit, hogy közeleg a világ vége. A JELENÉSEK KÖNYVÉ-nek szimbólumait alkalmazta, és felszólította őket, hogy hagyják el a romlott nyugatot, mert itt fog a „*vadállat*” (az Antikrisztus) megjelenni, s menjenek keletre, a „*két sasszárny*” (szerinte Oroszország jelképe) védelme alá.

Röviddel a Napóleon felett aratott győzelem (1815) után württembergi és bajor „rajongók” indultak útnak, hogy a Dunán lefelé hajózva elérjék az ígért földjét. Odeszától északra telepedtek le, s Sándor cár engedélyével falvakat alapítottak. Számuk tízezerre becsülhető. Egy másik csoport – mintegy 450 család – a Kaukázusig jutott, s Tiflisz közelében alapított új községetek. Néhány évvel korábban már svájci családok is meghallották az új „ígét”, s elmenekültek keletre. Érdemes még megjegyezni, hogy Jung-Stilling HONVÁGY-a 1817-ben a moszkvai Egyetemi Nyomda kiadásában orosz fordításban is megjelent. Az apokaliptikus várakozás különben a katolikusokat is megérintette. Sokan hagyták el otthonukat, s mentek a „menekülés földjére”. Pétervárott

1820-ban katolikus lelkészek jelentek meg, s a máltai lovagrend templomában figyelemre méltó szóval hirdették az „ébredést”, a világ végére való készülődést.⁴

Szolovjov nem említi, hogy ismerte az Antikrisztus elől Oroszországba menekülő mozgalmait, azt sem, hogy kezébe kerültek-e Jung-Stilling írásai. Ugyanakkor meglepően sok párhuzamos vonás található az Antikrisztusról szóló elbeszélés és a német igehirdető leírása között. Legjelentősebb a „végső idő” meghirdetése. Ezen túlmenően: Jung-Stilling is saját korának előjeleit értelmezte, szerinte is egy „zseniális ember” lesz a Gonosz eszköze, akit nagyhatalmak képviselői választanak meg Európa császárának. Arról is szólt, hogy az egyházak meghódolnak az Antikrisztus előtt, s csak a „maradék” menekül meg.

Az „ébredés mozgalmának” keletre vándorló hívei és a Szolovjov közötti kapcsolatra közvetlen bizonyítékunk nincs. Pétervári jelenlétük, az ÉGI HONVÁGY moszkvai kiadása és az orosz áttételben is egyre erősebben jelentkező bibliás-apokaliptikus szellem azonban olyan nyomot hagyhatott maga után, amely talán elmosódva, de évtizedekkel később is olvasható volt.

Egy közvetett bizonyítékra talán mégis érdemes rámutatni. Dosztojevszkij tudott erről a mozgalomról. Az 1880-ban megjelent KARAMAZOV TESTVÉREK-ben villanásnyi ideig megjelenik a kisváros jámboran vallásos orvosa, doktor Herzenstube, aki „a herrnhuti közösséghez” tartozó „Mährischer Bruder” volt. A két megnevezés arra a német evangélikus közösségre utal, amely a pietista, világvégváró szellemet legtisztábban őrizte. Ugyanakkor ismerős Dosztojevszkij és Szolovjov szoros barátsága. 1879 júniusában is együtt utaztak egy kolostorba, hogy egy szerzetessel találkozzanak. Szerb Antal még ezt az adatot szolgáltatja: „*Azt mondják, Szolovjov volt a modellje Dosztojevszkij Aljosa Karamazovjának.*” (A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETE. Budapest, 1962. 874.) Ilyen körülmények között szinte elképzelhetetlen, hogy az író ismer egy mozgalmat, amelyről a filozófusnak sejtelme sincs.

A nyomok tehát elevenek voltak évtizedek múltán is, de ezek olvasásáról a közbeeső évtizedek irodalma is gondoskodott. Az Antikrisztus-probléma és az egész „ördögügy” a nyugatiaknál (Byron, Baudelaire...) élénkebben foglalkoztatta a XIX. század orosz íróit – már Dosztojevszkijt megelőzően is. Gogol ARCKÉP című elbeszélésében (ennek első megfogalmazásában) egy apa figyelmeztető szavakkal fordul fia felé: „*Fiam, nem sokára eljön az idő, amikor az emberiség kísértője, az Antikrisztus erre a világra születik. Rettenetes kor lesz ez, megelőzi a világ végét. Hatalmas lovon fog vágatni, s akik Krisztushoz hűségesek maradtak, iszonyú szenvedéseket fognak kiállni...*”

Kitekintés

Ha Szolovjov Antikrisztus-víziójával kapcsolatban újból feltesszük a kérdést, hogy próféta volt-e, aki intuitív látással leplezi le a jövőt, akkor nyugodtan állíthatjuk: túl erősen simult egy filozófiai és egy vallási hagyományhoz, ezeket töltötte ki látomásos adatokkal. Ezt a kritikus közeledést még akkor sem kell visszavonnunk, ha misztikusnak érzett HÁROM TALÁLKOZÁS-át is számításba vesszük. Ezek a korai élmények is a „schellingi” vonalat erősítették, azt a meggyőződését, hogy az isteni Bölcsesség most készül végső, világalakító munkájára, s a történelem pozitív csúcsa elérhető közelbe került. Az Antikrisztus-elbeszélés már az ellentétes póluson helyezkedik el. Itt arról a közeli világtörténelmi szakadékról van szó, amelybe csak a választottak nem zuhannak bele.

Ez viszont klasszikus példája annak, hogy túl mélyre zuhan, aki túl magasra repül. S ha a zuhanást teológusként értelmezi, akkor kialakulhat benne a meggyőződés, hogy a földön „pokoli erők” működnek. A fent és lent azután áttételezeten világ- és em-

berszemléletében is jelentkezik, s a jót és rosszat abszolutizálva kettéosztja az emberiséget.

Lehet, hogy isteni dimenzióból szemlélve vannak üdvözültek és vannak kárhozottak, de ez senkit sem jogosít fel arra, hogy osztályozza az emberiséget. Az „Isten a történelemben” hite (s ennek megfelelően az „Ördög a történelemben” meggyőződése) nem vetíthető rá egyetlen korszakra sem: az eszkatologikus hitből nem lehet átugrani a konkrétumok világába.

Mindez Szolovjov magánügye lehetne, ha a „habent sua fata libelli” mondást egy esetben nem kellene halálosan komolyan vennünk. A könyveknek nem csupán sorsuk, hanem hatástörténetük is van, s az „ördögügy” különösen veszélyes. Elegendő csak két domonkos szerzetes, Jakob Sprenger és Heinrich Institoris 1487-ben megjelent MALLEUS MALEFICARUM (BOSZORKÁNYPÖRÖLY) című könyvének hatására emlékeznünk. Ez a két fanatikus kézikönyvet szerkesztett az „ördöggel paktálók” leleplezéséhez. A már meglévő boszorkányfélelem „boszorkányőrülette” fokozódott, amely csak a XVIII. században ült el. (Az utolsó halálos ítéletre 1793-ban Posenben került sor.)

Abszurd vállalkozás lenne a domonkosok és Szolovjov könyve között párhuzamot vonni, de elbeszélésének hatása száz év múltán sem látható előre, különösen olyan korban, amikor „fogadatlan próféták” serege terjeszti a világvégfélelmet, s százmilliók gondolkodnak fundamentalista módon, és azok megsemmisítésére (vagy legalább félreállítására) törnek, akiknek vallása, nyelve, nemzetisége, fajtája, kultúrája, pártja... „nem olyan, mint a miénk”.

Ebben az értelemben érdemes André Glucksmann a tízparancsolatot kiegészítő „tizenegyedik parancsolatára” felfigyelni. (LE ONZIÈME COMMANDEMENT. Paris, 1991.) Könyvét ezekkel a szavakkal kezdi: „*Fülembe cseng, amit ma oly sokan ismételnék: A történelem a végéhez érkezett, nyertünk, mert már nincs vesztenivalónk.*” Még mindig van vesztenivalónk, mondja Glucksmann, ha a történelmi tapasztalatok nyomán nem fogadjuk el ezt a parancsot is: „*Vedd tudomásul, hogy nincs az az embertelenség, amely teljesen idegen lenne tőled. Ez nem azt jelenti, hogy légy embertelen, hanem csak ezt: nézz a szemébe – s ismérd fel benned is szunnyadó lehetőségét.*”

Nem új gondolat. Már Platónnál olvasható: „*A vágyak között vannak olyanok, amelyek a törvényekkel ellentétben vannak; ezek körülbelül minden emberben jelentkeznek ugyan, de ha a törvények és az erkölcsösebb vágyak – józan ésszel szövetkezve – féken tartják őket, akkor némely emberből vagy egyáltalán kivessznek, vagy legalábbis kevés marad meg belőlük, s csupán gyengében; másokban ellenben elhatalmasodnak és elszaporodnak.*” (Platón MŰVEI. Budapest, 1984. 2. kötet. 589.) Minden emberben él a „törni-zúzni” képessége, mondja a görög filozófus, s ezt kellene féken tartani. Mégis vannak fékezhetetlenek. A bibliai teremtéstörténet szerint az őszülöket a „kísértő” vitte ugyan vágyuk teljesítésébe, de Káin már hűvös nyugalommal – és kísértő nélkül – tüntette el öccsét.

Veszélyes világban élünk, mert nem csupán sokan vannak, akikben a „vad rész” elhatalmasodott, hanem irtózatossá válhat a helyzet, ha „ördögi” erők működését feltételezzük, s az emberi gonoszság mögé transzcendens hátteret állítunk. Ez megbéníthatja a realitással számoló tetteket – eltüntetheti a maradék reményt –, vagy éppen mindent megengedettnek tart, mert a másik emberben (vagy másfajta ideológiában) „ördögi erőket” akar legyőzni.

Szolovjovot tiszta jelleme mindettől megóvta. Halálos ágyán, utolsó óráiban igazi életcélja, a megbékélés szelleme éltette. A századvég oroszországi pogromaira emlékezve héber nyelven ószövetségi zoltárszövegeket recitált.

Bibliográfiai utalások

1. *Szolovjov művei*

Vlagyimir Szolovjov: AZ ANTIKRISZTUS TÖRTÉNETE. HÁROM BESZÉLGETÉS A HÁBORÚRÓL, A HALADÁSRÓL ÉS A VILÁGTÖRTÉNELEM VÉGÉRŐL. Ford.: Kiss Ilona. Budapest, 1993. Szolovjov többi művét német fordítások és francia szövegek alapján idézem:

DEUTSCHE GESAMTAUSGABE DER WERKE VON WLADIMIR SOLOVJEW. Szerk.: Wladimir Szylkarski. 9 kötet. Freiburg/München, 1953–1980.

Vladimir Soloviev: LA SOPHIA ET LES AUTRES ÉCRITS FRANÇAIS, éd. par François Rouleau. Lausanne, 1978.

2. *Schelling és Szolovjov*

L. Müller: SCHELLING UND SOLOVJEW. In: ua.: SOLOVJEW UND DER PROTESTANTISMUS. Freiburg, 1951.

E. Benz: SCHELLING: WERDEN UND WIRKEN SEINES DENKENS. Zürich, 1955.

W. Weischedel: SCHELLING ODER DIE VERLIEBTHEIT IN DAS ABSOLUTE. In: ua.: DIE PHILOSOPHISCHE HINTERTREPPE. München, 1966.

3. *Schelling és a pietisták*

Arsenij Gulyga: SCHELLING: LEBEN UND WERK. Stuttgart, 1989.

G. Mänzel: JOHANN ALBRECHT BENDEL. LEBEN UND WERK. Stuttgart, 1970.

F. Horn: SCHELLING UND SWEDENBORG. Lörrach, 1953.

R. Schneider: SCHELLINGS UND HEGELS THEOLOGISCHE GEISTESAHNEN. Würzburg, 1938.

4. *Pietisták és Oroszország*

H. Haumann: „DAS LAND DES FRIEDENS UND DES HEILS.” RUSSLAND ZUR ZEIT ALEXANDER I. ALS UTOPIE DER ERWECKUNGSBEWEGUNG AM OBERRHEIN. Göttingen, 1992.

TAUSEND JAHRE NACHBARSCHAFT. RUSSLAND UND DIE DEUTSCHEN. Szerk.: M. Hellmann. München, 1988.

E. Benz: DAS REICH GOTTES IM OSTEN. JUNG-STILLING UND DIE DEUTSCHE AUSWANDERUNG NACH RUSSLAND. – RUSSISCHE ENDZEITERWARTUNG. STUDIEN ZUR EINWIRKUNG DER DEUTSCHEN ERWECKUNGSBEWEGUNG IN RUSSLAND. In: ua.: ENDZEITERWARTUNG ZWISCHEN OST UND WEST. STUDIEN ZUR CHRISTLICHEN ESCHATOLOGIE. Freiburg, 1973.

W. Kahle: AUFSÄTZE ZUR ENTWICKLUNG DER EVANGELISCHEN GEMEINDEN IN RUSSLAND. Leiden/Köln, 1962.

Térey János

AZ IGAZI

Tanulópárom volt az Igazi.
 Vidéki könyvtár karzatán hajoltunk
 egy nyitott fóliás fölé (a Nagykönyv!).
 Francia kisasszony. Odaadással, virágos
 hangulatban okította az úrfit.
 Másik álom: mi ketten vagyunk a
 Fiumei Pénzügyőri Szemlészek Olvasóköre.
 Nagy, fekete hattyú. Kleopátra-frizura.
 Csak álmomban zsánerem. Máskor: